

Bodor Béla

A BÖLCSELET KÖLTÉSZETE

József Attila rejtett „metafiziká”-járól

Köszönöm Horváth Iván és Tamás Attila értékes tanácsait és korrekciós javaslatait.

Meglehetősen jól ismerjük azokat a filozófiai, társadalombölcseleti, esztétikai vázlatokat és töredékeket, melyeket József Attila jórészt húsz-egynéhány éves korában írt,¹ és azt is tudjuk, hogy értő elutasítójuk is akadt a maga idejében: Vágó Márta jóvoltából Mannheim Károly megnézte ezeket az írásokat, és (igaz, nem maga számolt be erről, hanem egy rosszmájú ismerős, Lederer Emil)² úgy vélte, hogy ez „lehetetlen tipikus auto-didakta filozofálgatás, mellyel mindig újra felfedezik Amerikát”, továbbá nevetséges gőgnek nevezte József Attila magatartását, amiért nem él legalább azzal a kevés lehetőséggel, ami Pesten adódna, hogy komolyan képezze magát.³ (A költő egyébként, amennyire lehetőségei engedték, látogatta a budapesti egyetem előadásait, és eredményesen vizsgázott. Lényegében csak tanári záróvizsgálója maradt el, és tudni lehet, hogy a későbbi években is tett lépéseket a doktorátus megszerzése érdekében, amihez talán elég lett volna néhány nyugodt hónap.) Tverdota György, Miklós Tamás és mások részletesen elemezték ezt a szövegegyüttest, elmondták róla, amit lehet, talán valamivel többet is.⁴

József Attilának ezeket a „tanulmányait” valahogy úgy kezeli a szakirodalom (és sokszor magamat is ezen kapom), mint Lönnrot a KALEVALÁ-t. Úgy teszünk, mintha ez az „opus magnum” egyszer már elkészült volna, csak azután széttöredezett, és jórészt elveszett volna, így a mi feladatunk, hogy megkíséreljük eredeti formájában helyreállítani. Pedig a helyzet az, hogy József Attila metafizikai és esztétikai munkája *nincs*. Töredékei a *kelekezés állapotában* rekedtek meg, létrejöttük félbeszakadt, műként, pláne bölcseleti műként való megítélésük nem lehetséges. Csak adalékként használhatjuk őket olyan művek megértéséhez, melyek csakugyan *vannak*. Ezek pedig a költemények. (Továbbá a befejezett kritikák, tanulmányok, de ezek jelen dolgozat illetékességi körén kívül esnek.)

Amivel én foglalkozni szeretnék, az tehát a költő munkásságának érdemi része, maguk a versek; de ezúttal ezeknek sem önálló jelentése, esztétikuma foglalkoztat, hanem az őket felépítő, a háttérből szervező gondolathálózat – rendszerként való működése/működésük. Az érdekel, hogy rekonstruálhatunk-e valamiféle rendszert, mely a bölcseleti tárgyú vagy ilyen fogalmakat használó költemények szövegfelszíne mögött épül, szerveződik, és folytonos összeköttetésben áll az alkotás folyamán azzal a sajátos költői készenléttel, amit jobb híján ihletnek nevezünk. Más szóval: nem lehetséges-e, hogy a gondolati költészet József Attila gondolkodásának történetében a filozófiai paradigmák kiépítésének... talán nem is pótléka, hanem a költő nyelvi és mentalitásbeli természetének jobban megfelelő, ésszerű alternatívája? Lehetségesnek látom a versek olyanfajta vizsgálatát, mely arra irányul, hogy az egyes művekből szegmenseket emeljek ki (illetve felismerjem, hogy a szóban forgó elemek kiemelkednek, nem esztétikai, hanem asszociatív értékeik révén; mindjárt elmondom, hogy hogy értem ezt); azt te-

hát, hogy miközben nem vonom kétségbe a versek mint önálló művek létjogosultságát (sőt tényleges létét), egy szövegközi alstruktúra létét is feltételezzem és vizsgáljam, mely több és szervezettebb valami, mint az ember rögzült szemléletének fogalmi bázisa, ugyanakkor kevesebb, mint visszatérő fordulatok sora, mint önidézet vagy önismétlés. Egyúttal azt is gondolom, hogy e kulcsfogalmak segítségével egy laza bölcseleti rendszer vázát is kirajzolhatjuk, és ezzel a művek jelentésének egyébként nehezebben észrevehető rétegei tárulnak fel, immár nem az elemzés, a megfejtés művelete során, hanem egyszerűen olvasás közben – tehát hogy a József Attila-olvasás összefogottabb és élményszerűbb tevékenység lesz ezek után.

Nem könnyű persze egy szóról kijelenteni, hogy más minőségben jelenik meg egyes szöveghelyeken, mint másutt. Ebben az esetben, ha a József Attila-i költői életművet tekintjük egységes műnek,⁵ tehát olyan műnek, mely maga is művekből épül fel, akkor azt kell megjelölnünk, hogy hol találjuk a kezdetét ennek a szövegegésznek, hiszen azt természetesen nem állítom, hogy minden sor, minden gyermek próbálkozás a részét képezné. Hogy ezt a határt meghúzhassuk (halványan, bizonytalanul és széles sávban természetesen, hiszen nem éles fordulatról van szó) és egyúttal a feltételezett kategóriák létét is igazolhassuk és meg is határozthassuk, célszerű kiválasztanunk néhányat, és megkeresni azokat a helyeket, amelyekről számítva a köznyelvi kifejezés (melynek a közmegegyezést tükröző jelentéséről az értelmező szótár segítségével hozzátvetőleges képet kaphatunk) egy egyedi bölcseleti rendszer szegmensévé alakul, és jelentésének meghatározásához már nem elég a szótári jelentés kiemelése, hanem emellé a rendszer egészéből kell jelentéskiegészítő segítséget keresnünk. Hogy a dolog ne legyen beláthatatlanul szerteágazó, három ilyen szót választok. Ezek a *gond*, a *bolondság* (ide értve az örültséget, a tébolyt stb.) és az *ostobaság* (szintén szinonimáival együtt: butaság, együgyűség stb.). Dolgunkat tovább egyszerűsíti, hogy ezeket a szavakat József Attila előszeretettel használja önmaga és általában az emberi intellektus leírására. Kontrollként (mint új jelentést véleményem szerint nem nyerő kifejezés) az *okosság*, *bölcsesség* és esetleges szinonimái vizsgálatát is megkísérlem. Annak az eljárásnak, hogy nemcsak egyes szavakat, hanem azok néhány szinonimáját is bevonom a vizsgálatba, az a magyarázata (mint erre majd látunk bizonyítékokat), hogy József Attila (is, mint mindannyian) gyakran azonos szavakat különböző, míg különböző szavakat azonos értelemben használ. (A „...*hülyén (még ifjan) hívtam a halált...*” idézetben például a *hülye* azt jelenti, hogy *ostoba* – a szónak abban az értelmében, amire a GYERMEKKÉ TETTÉL megfelelő helyén gondolunk: „*Ostoba vagyok – foglalkozz velem.*” Ezzel szemben a LÉGY OSTOBA című versben az *ostoba* szó összetettebb jelentéssel bír, mint az *ostoba* például a FELESÉGEM-ben és másutt. Ezt mindjárt részletesebben is kifejtem.)

Ostobaság

Célszerűnek látom ide csatolni a *balga*, *bamba*, *botor*, *oktalan*, *együgyű* és némely esetekben a *hülye* kifejezést. A következő (időrendben felsorolt) idézeteket veszem figyelembe (a verscímekeket lábjegyzetben közlöm): **1** „*Nem adom senkire gummiköponyogem / Ostobaság is volna / Nem ér semmit...*”⁶ **2** „...*mit is akartam? [...] Hogy én, gyarló eszem szerint értelmellen, / Botor tengerének értelmet is adjak* // Mi voltam én? ... Oktalan próféta...*”⁷ **3** „*Ó asszonyom, te balga, te bolond, / Játsszót-játsszó, ostoba, semmi játék!*”⁸ **4** „*Leszámtva az*

* Értsd: azzal, hogy hajóznak, halásznak Isten tengerén, értelmet – rendeltetést – adunk neki.

ostobaságot [...] mi igazán tiszták vagyunk...⁹ **5)** „Egészen **ostoba** csak egy van s az az elégett itatóspapír; szegényke vizet sose látott...¹⁰ **6)** „Vigasztaljátok a szenvedő alkonyokat, közéjük való kedvesem is [...] A **butaság** expresszvonaton rohog előttiünk...¹¹ **7)** „Nem adatott meg mindenkinek / A **balgaság**, mely a füvekben ég, [...] Fogadjátok hát **balgán, együgyűen** / **Balga, együgyű** szívemet...¹² **8)** „Mindig jótanácsot szíszegnek / S még ifjú **hülye** akad ezeknek...¹³ **9)** „Erős csapatban régi napjaim [...] nem értik, hogy sápadtak, **buták**, / Hogy fényük nem lehet a szemédé!¹⁴ **10)** „bíró elítelt **hülye** csúfolt¹⁵ **11)** „csak mosolyogjanak ezen a versen, / melyben **meghülyült** korunk kinja rezdül...¹⁶ **12)** „[...] gyermekkoromban / Az **ostobák** engem nevettek mindig jobban...¹⁷ **13)** „Bajom se lesz többé, / lelkemmé lett mindahány, – / élek mindörökké / gazdátlan és **ostobán**...¹⁸ **14)** „Vonom-viszem a téli mennyeik / **együgyű** fényét kedvesemnek –¹⁹ **15)** „Fáradt meg **együgyű**, / vagy tán csak jó vagyok...²⁰ **16)** „Küldjetez könyvet, bármily **ostobát**, / mert megőrjít a patkánypuha éj...²¹ **17)** „[egy kisgyerek] Vinnog, mint **hülye**, kit nyom az idő...²² **18)** „Az érdek, mint a gazda, úgy igazgat, – / ezt érti rég, de **ostobán**, ki gazdag / s ma már sejtteni kezdi sok szegény...²³

Egészében iktatok ide egy verset, mert megítélésem szerint a szó értelmezésében itt következik be a fordulat: **19)** „**Légy ostoba**. Ne félj. A szép szabadság / csak ostobaság. Eszméink között / rabon ugrálunk, mint az üldözött / majom, ki tépi ketrecének rácsát. // Légy ostoba. A jóság és a béke / csak ostobaság. Ami rend lehet, / majd így ülepszik le szíved felett, / mint medrében a folyó söpredéke. // Légy ostoba. Hogy megszólalnak, ne reszkess, / bár nem győzhetsz, nem is lehetsz te vesztes. // Légy oly ostoba, mint majd a halál. // Nem lehet soha nem igaz szavad – / jó leszel, erős, békés és szabad / vendég mult s jövő asztalainál...²⁴

Folytatom az idézeteket: **20)** „Én úgy hallgattam mindig, mint mesét / a bűnről szóló tanítást. Utána / nevettem is – mily **ostoba** beszéd!²⁵ **21)** „Ám lehet, hogy bűnöm gyermekes / és **együgyű** nagyon...²⁶ **22)** „...nem hittem, hogy vélem is megeshet, / ami a halálnál is **ostobább**...²⁷ **23)** „A gyermek, aki csügg anyja szerelmén, / észreveszi, hogy milyen **ostoba**...²⁸ **24)** „...Takarj be – fázom. / **Ostoba** vagyok – foglalkozz velem...²⁹ **25)** „**hülyén**, (még ifjan) hívtam a halált – / nem jött, hálísten [...] / De az még **ostobább**, / hogy nem jöttél...³⁰ **26)** „Okos urak közt játszottam a **bambát**...³¹ **27)** „...bármit gondolok, / az én bűnöm valami más. / Tán **együgyű** dolog...³² **28)** „...a földgolyón nyomor szívárog, / mint **hülyék** orcáján a nyál...³³ **29)** „Szabad ésszel nem adom ocsmány / módon a szolga **ostobát**...³⁴ **30)** „Félek, nem tudod megbocsájtani / eltékozolt, **ostoba**, könnyű multam...³⁵ **31)** „Csak hazudd, hogy nem vagy szabad. / Én nem hiszem el egy szavad, / te szolga! // [...] Egyke karikás ostora, nem is vagy olyan **ostoba**...³⁶ **32)** „Én azt akarom, bár **ostobának** látszik / a vágy [...] hogy [...] szeressen az egész világ...³⁷ Az utolsó kettő töredék, tehát egyfelől nem tekinthetők teljes értékű műveknek, másfelől nem zárásai a folyamatnak (ha van folyamat, és ha lezáródott, vagy arra törekedett egyáltalán).

Tekintsük át: melyek azok a helyek, ahol a szó, illetve szinonimái kielégítően definiálhatók a szótári jelentéseknek megfelelően: **1.** „buta (személy), aki nem értelmi gyengeségből, hanem az adott helyzet, viszonyok összefüggésében helytelenül, helytelenített módon vagy (bosszantóan) ésszerűtlenül viselkedik, cselekszik”, illetve **2.** „Az emberi logikával vagy érdekekkel ellenkező módon viselkedő, működő, ható (állat, társadalmi jelenség)” vagy **3.** „olyan (dolog), amely váratlan bonyodalmat idéz elő, bajt okoz”? Az első jelentésnek megfelel az 1. (persze ilyen személy általi cselekvés értelmében; ezt tovább nem jelzem), a 2.-ből az oktalan, a 3.-ból a balga, a 8.; megszemélyesítésként (mert a napjaimra vonatkozik) a 9.; a 10., 18., 23.; a 25.-ből a *hülyén* és talán a 32. A 28.-ban a *hülyék* inkább az *idióták* szinonimája, és a 17.-re is leginkább ez vonatkozhat. A második, inkább társadalmi kontextusú jelentésnek felel meg a 4., 6., bár itt valami definiálatlan absztrakció az,

ami megjelenik; és a 20. A harmadik, tárgyi jelentés legtisztább esete az 5., és talán a 2.-ból a *botor* is valami efféle lehet („bosszantóan haszontalan”); a 3.-ban a szóban forgó nő tárggyá degradálásához tartozik az *ostoba* szó beillesztése a *játszót-játszó* és a *semmi* (itt: értéktelen, semmiség) *játék* közé, így ez is tárgyként (játékszer) értelmezhető, akárcsak a 16.-ban a *tartalmatlan, időpazarlásra való* könyv (amit itt a börtönben várnak a lebukottak). A 11. idézetben a *meghülyült kor* valójában az első értelmezés megfordítása. Ez a fajta közvetítettség vagy (itt) inverzió József Attila egyik legjellemzőbb költői eljárása. A 30.-ban az *ostoba múltam* a 2.-ban látott megszemélyesítés rokona, de kisé közhelyes, a napi nyelvhasználatban elkoptatott fordulat is lehet. A 26.-ban a *bamba* és a 12.-ben az *ostobák* értelmezés szempontjából határeset: utóbbi az ellenséges tömegemberek pejoratív minősítése, melyben az elutasító gesztus fontosabb a pontos értelmezhetőségnél; az utóbbiban a helyzet fordítottját látjuk, ahol az *okos urak* éppolyan elutasító, lesújtó minősítés, mint előbb az *ostobák*, és a megjátszott bambaság telítődik egyfajta szolgálai ravaszság jelentésárnyalatával. Továbbra is maradt azonban tízegyhány olyan szöveghely, melyek tartalma nem mondható el, ha csupán a szótári alakokra támaszkodunk. Pedig azok is jól terhelhető, pontos értelmezések – példa rá a 2. idézet meglehetősen bonyodalmas költői képe. Már a fiatalkori versekben megjelenik a *balga, együgyű, ostoba* szavaknak egy olyan pozitív többletjelentése, melynek megértéséhez a költő világképéből, sajátos bölcseletéből kell elvonnunk egyes elveket. Előbb azonban a *bolondságról* és a *gondról*.

Bolondság

1) „Ilyesfélét beszélnek egymásnak: [...] / *Hisz ez bolond, zárjuk el hamar...*”³⁸ 2) „A szőke-séged kora hajnalég / És üzöm egyre, loholó **bolondmód**, / Kiben az **őrület** tallója ég.”³⁹ 3) „Vigyázz, vigyázz, mert **megőrült** a sátán”⁴⁰ 4) „Ó asszonyom, te balga, te **bolond**, / Játszót játszó, ostoba, semmi játék!”⁴¹ 5) „Bezárva okos **őrültek** közé, / Szenvediünk...”⁴² 6) „Lehetnék [...] szónok is [...] S én szebben tudnék **bolondítani!**”⁴³ 7) „Olyan **bolond** vagy / Szaladsz / Akár a reggeli szél...”⁴⁴ 8) „...hétszer szüljön meg az anyád! / [...] egyszer **bolondok** házában...”⁴⁵ 9) „Óh emberiség [...] Vértelen arra vársz, hogy véred ontsák / s föl-fölmutat a társuló **bolondság**, / mely téged minden kínban megtalál.”⁴⁶ 10) „Rimánkodik az éghez sok **bolond**, / hogy bújjanak beléjük hars erények.”⁴⁷ 11) „Dolgaim is úgy hallgatják személyem, / mint **bolond** tanárt az üres padok.”⁴⁸ 12) „Én nem vagyok **bolond**.”⁴⁹ 13) „Ki-be ugrál a két szemem, úgy érzem. / Ha **megbolondulok**, ne bántsatok.”⁵⁰ 14) „Ezernyi fajta népbetegség, [...], **elmebaj**...”⁵¹ 15) „Volt, aki úgy vélte, kolomp szól, / s társa, ki tudta, ily **bolondtól** pénzt eztán se lát a család.”⁵² 16) „Gyors emlékpójácák / forgatnak meg ébren / s alva újra játsszák, / mily **bolondul** éltem.”⁵³ 17) „Ha nem szorítsz úgy kebeledbe, / [...] majd sírva dőlsz a kerevetre: / mily árva s mily **bolond** vagyok!”⁵⁴ 18) „Én állat volnék és szégyentelen, / nélkülületek, kik játszotok velem – / Köz-tetek lettem **bolond**, én a véges.”⁵⁵ 19) „...itt csücsülsz, / mint fák tövén a **bolondgomba**...”⁵⁶ 20) „S hány hét a világ? Te **bolond**.”⁵⁷ 21) „Drága barátaim, kik gondoltok még a **bolonddal**, / nektek írok most...”⁵⁸ 22) „Igy éltem s voltam én hiába, / megállapíthatom magam. / **Bolondot** játszottak velem...”⁵⁹

A *bolond* szó jelentéseinek felsorolásakor az értelmező szótár szerkesztői engedékenyen viselkednek; önálló jelentésként emelik ki („rendellenesen, hibásan működő eszköz”) a szólásbeli *bolond órát* és Ady FEKETE ZONGORÁ-ját („*bolond hangszer*”). A közmegegyezés szerinti elsődleges jelentések persze: 1. (melléknévként és főnévként is) *Olyan (személy), aki a józan ésszel ellentétes módon gondolkodik, beszél vagy cselekszik, akinek megzavarodott vagy elment az esze.* 2. *Ilyen személyre jellemző (beszéd, tett, viselkedés).* 3. *Zavarodott eszű, el-*

mebajos ember. 4. Zavaros beszédével, cselekedeteivel derűtséget keltő ember. 5. (Összetételben) Zavaros, furcsa, esztelen dolog, bolondság. 6. (Képzett alakban) Esztelen szokás, megszállottság, szenvedély.

Az idézetek közül a 4., 15., 16., 17., 20. és 21. többé-kevésbé problémamentesen megfeleltethető az I. értelmezésnek; az 1., 2. („örület”), 8., 11., 12., 13., 14. a 3. számúnak. A 4. (falu bolondja, udvari bolond) jelentésnek való megfeleltetések már kevésbé egyértelműek a 18. és 22. idézetnél, de a 19. *bolongombája* is (mint lefokozó hasonlat, a megszemélyesítés játékos fordítottja) ide vonható. A 2.-ből a *bolondmód* és a 10. a 6. megfelelői. A 3. idézet sátánja valójában nem megőrült, hanem őrzöng. A 6. *bolondítja* elbolondít, félrevezet helyett áll itt. A 7.-nek tulajdonképpen külön kategóriát kellene nyitni: a *kis bolond* jellegű kedveskedés rokon azzal a gesztussal, amikor egy szép kislányt *csúfságnak* mondunk. A meghatározott jelentésektől a 9. nagyon, a 18. és a 22. meglehetősen távol áll. Ezek azok, melyeknek célszerű új jelentést tulajdonítanunk, és ha ezt megtettük, talán ésszerű lehet továbbiakat, a 13.-at, 16.-at, 20.-at is ide vonni.

Gond

Jóval kevésbé gyakori szó az előzőknél, így jelentésváltozása is jobban megfigyelhető. Az idézetek: **1)** „1905-ben íygen / Iktattak be az alkotmányba [...] a szép, ifjú mosóasszonyok [...] Fejkendőbe kötözött **gondnak**.”⁶⁰ **2)** „A pap mosolyog és derűsen / buja **gondtalan** istent dicsér.”⁶¹ **3)** „Sok **gondom** közt veled vesződöm...”⁶² **4)** „A pap mosolyog és derűsen / **gondtalan** üdvü istent dicsér.”⁶³ **5)** „Kövé az ég, az üdv a **gondja**.”⁶⁴ **6)** „...a hideg kályhán csörömpöl, guggol a **gond**.”⁶⁵ **7)** „...a többi nép közt elvegyültem én, / majd kiváltam, hogy azután kiváljon / sok **gondom** közül ez a költemény.”⁶⁶ **8)** „Tudd meg már, mi a **gond**. / Hogy mit csinálsz.”⁶⁷ **9)** „...együtt vagyunk veled mindannyian, / kinek emberhez méltó **gondja** van.”⁶⁸ **10)** „Ő a [...] kétes létben a bizonyosság, [...] **gondjaim** mosolyai mossák.”⁶⁹ **11)** „...a **gondra** bátor, okos férfit, / ki védte menthetlen honát, / mint állatot terelni értik...”⁷⁰

A *gond* szótári jelentései: **1.** Valamely nyugtalanító kérdéssel való elmélyült foglalkozás; valami miatt érzett belső szorongás, kínzó nyugtalanság; töprengés, tépelődés, aggodalom. **2.** Körültekintő alaposság, kitartó, gondos figyelem, odaadás. **3.** Gondoskodás valakiről, törődés valakivel, valamivel. Szerintem a szótár szerzői itt némiképp arányt tévesztettek. Megítésem szerint a szó elsődleges jelentése egyszerűen: *valami, amivel kínlódni, bajlódni kell*. Tehát az **1.** meghatározás második alpontja. József Attila kezdetben (én legalább így látom) ebben az értelemben használta. Ezt a feltételezést támasztja alá a fosztóképzős alak, ami a 2. és a 4. idézetben (melyek valójában majdnem azonosak, utóbbi az előbbi variánsa) azt jelenti, hogy *bajtól, kínlódástól mentes*. Így, talán a *teher* (de nem a *terheség!*) szinonimájaként értelmezhető a szó az 1. idézetben (ahol a nélkülöző fiatal anyának még pólyára sem futja, fejkendőjébe kötözi az újszülöttet), de a 3. és a 6. idézet is így értelmezhető. Az első szótári alapjelentésnek felel meg a 10., az 5., 7., 8., 9. és 11. szöveg értelmezése pedig a 2.-ből kiindulva lehetséges, de maga a meghatározás mindenütt elégtelen feltétele a megértésnek.

Okosság, bölcsesség

Ezek a szavak és szinonimáik túlságosan rögzített jelentésűek ahhoz, hogy József Attila megkísérelhetett volna változtatni rajta. Eredetileg definiálhatók az ostobaság ellentétének, de amikor az ostobaság jelentése módosult, az okosság mint ellentéte nem követte ezt az elmozdulást, hanem megőrizte jelentését – jóllehet bonyolult jelentésárnyalatokkal gazdagodott. Az idézetek: **1)** „Isten országát hirdetem néktek [...] / **Bölcs** szí-

vekkel örvendeztetek...⁷¹ 2) „**Bölcs**, vén könyvekben áll, hogy por vagyunk...⁷² 3) „Egyszerű volt és természetes [...] **Okosabb** volt a dologkerülónél...⁷³ 4) „Nem vagyunk mi **bölcs** urak⁷⁴ 5) „Bezárva **okos** örültek közé, / Szenvedünk...⁷⁵ 6) „A vizek / **Okos** erővel elöntenek mindent.⁷⁶ 7) „...még ifjú hülye akad ezeknek az óvatosoknak, [...] huncut **okosoknak**⁷⁷ 8) „...hűvös és **bölcs** vizeket ittam én...⁷⁸ 9) „Kopaszodsz és őszülsz te! / **Bölcsőbb!** korod előtt hajolj!⁷⁹ 10) „Az ember végül [...] szétnéz merengve és **okos** / fejével biccent...⁸⁰ 11) „...zavaros, **bölcs** és nagy volt a Duna.⁸¹ 12) „**Okos** urak közt játszottam a bambát.⁸² 13) „Mert mi teremtiünk szép, **okos** lányt / és bátor, értelmes fiút...⁸³ 14) „Ajkaidról lány lehű, száz varázslat / bútvöl el, hogy hű kutyaként figyeljem / könnyű intését **okos** ujjaidnak, / mint leszek ember.⁸⁴ 15) „...a gondra bátor, **okos** férfit, [...]”⁸⁵ 16) „Szemem is öregbül, / árnyékolja árok. / Könnyes **bölcsesség** ül / rajta, mint a hályog.⁸⁶ 17) „Szádon az igazság bugyogjon / s te nyelj, hiszen te úgy hazudsz! / Ez a **bölcs** átok addig fogjon, / mig vitatni s szeretni tudsz.”⁸⁷

A bölcs melléknévi jelentései: olyan (személy), aki érett, nyugodt megfontoltsággal, lelki nyugalommal, biztos ítélőképességgel nagy tudást és tapasztalatot egyesít; okos – illetve ilyen személyre valló dolog, cselekvés. (A további értelmezések ezt járják körül: főnév, tulajdonság stb.) Az *okos* olyan lény, akinek fejlett értelme van; öntudatos értelmi tevékenységre képes; az átlagosnál jobb felfogású, eszes; olyan (személy), aki az ésszerűség elveinek megfelelően cselekszik. Megismétlődik ugyanez főnévben, az *okosság*nál mint e tulajdonsággal jellemzett és így tovább. Probléma azonban csak a megismérlésével van. A 3., 4., 7., 9., 13., 15. szövegpélda leírása megfelel az alapjelentésnek (bár a 15.-re még visszatérek); az 5. és a 7. példa, az *okos örültek* és a *huncut okosok* önellentmondása nem igazi újdonság, ehhez hasonló kifejezéseket nap mint nap használunk. Az 1., 2., 6., 8., 10., 11., 14., 16., 17. szemelvény megismérlés. Önmagában ez sem újdonság, az *okos fej*, *bölcs szív* ismert kifejezés, az *okos könyv* (mint okosságokat tartalmazó könyv) is közismert. A *bölcs* (értsd: jó szándékú) *átok* már szokatlanabb, a *bölcs víz*, a *vizek okos ereje* és a *bölcs Duna* pedig gyakorlatilag értelmezhetetlen; amiben az a feltűnő, hogy mindannyiszor vízről van szó. Fel kell tehát tételoznünk, hogy József Attila gondolkodásában a víz különleges elem, egyfajta ősi, édeni rend, és az abban megnyilatkozó bölcsesség hordozója. De erről is később. Az egyetlen hely, ahol a szótári értelmezés elégtelennek látszik, a *gondra bátor*, *okos* kifejezés, itt azonban a jelentés elmozdításának a helye nem az *okos*, hanem a *gond* szó, amelyre korábban kitértem, és később visszatérek.

Az *okos*, *bölcs* kifejezést, illetve az általuk jelölt fogalmat tehát a költő nem igyekezett a megszokottól eltérő módon definiálni. Ezek szerint nem lehet szó arról, hogy szókinccse egészének sajátos szemantikai revíziójával kísérletezett volna. A *gond*, az *ostobaság* és a *bolondság* esetében azonban ez a mozzanat kétségkívül bekövetkezett, és a jelentés megváltozása nem átértelmezés, hanem új jelentésekkel történő kiegészítés, a jelentés sarjztatása volt. A *bölcsesség* és a *víz*, illetve az *okos* és a *gond* szó értelmezése során beláthatjuk, hogy a jelentés bővítése a szókapcsolatokra is kiterjed. Ezeket, elősorban a jelentés sarjztatásának módját közelebbről is meg kell szemlélnünk.

*

Az *ostobaság* (*balgaság*, *együgyűség*) sajátos József Attila-i jelentése az 1925-ös BALGA KÖLTŐ-ben jelenik meg először, mintegy kísérleti módon, és ez az első, módosult fogalmiság a MEDÁLIÁK első darabjának *jámbor* jelzőjében teljesedik ki (ami az *ostobának* már csak igen távoli szinonimája). Megpróbálom rekonstruálni, hogy miről van szó. A *fü* és az *égés* kulcsmotívumai ennek a költészetnek. Három évvel később a két motívum a

PÖTTYÖS-ben találkozik: „*Hopsza! fű leszek én ma este, / görnyesztnek bíbor harmatok, / ropogós, tűrő fű, amelyben / új kedved is topoghatod! // De pöttyös ruhádban, lobogván, / ahogy látsz, itt hágyasz engemet, / s meg kell öntözöm húis csöbörrel / a kigyulladó füveket.*” A fű magának az életnek, az ártatlan létezésnek a megtestesítője ebben a költészetben, de ha statisztikát készítenénk, a József Attila költeményeiben említett élőlények gyakorisági listáját is biztosan a fű vezetné. Az égés, részint egyfajta átöröklött romantikus motívum gyanánt, részint természettudományos toposzként (mint a szervezetben zajló oxidáció) az (olykor önpusztító) élet szinonimája, mint harminchat fokos láz; de a természet rendje is, mint amikor (kissé meseszerűen) a HA A HOLD SÜT-ben az ördög (vagy az engedő ég? ez bizonytalan) „...*ideönti a földre kövér melegét – zöld lángba borulnak a bokrok*”. Számos további példát lehetne hozni. A balgaság tehát, ami a *füvekben ég*, talán a létezés öntudatlanul birtokolt titkaként lenne meghatározható. A gyengeség, megvertség, megalázottság juttathatja az embert ennek a titoknak a birtokába (mint A VÁROS PEREMÉN-ben és még sok helyütt). A motívum végighúzódik az életművön, legszebb kifejtése talán a [JÖN A VIHAR...] kezdetű kései töredék vége, ahol a viharra készülő füvek adnak példát, „...*hogy fájdalommal szerényen éld át, / s legyen oly lágy a dallama / mint ha a fű is hallana, / s téged is fűnek vallana*”. A toposzokat áttekintve a füvekben égő balgaság annak **az életnek egyfajta közös princípiuma** lehet, mely még nem rendelkezik értelemmel, „észmélettel”, s ez a fogyatékossága teszi lehetővé egységét az élet beláthatatlanul bonyolult egészével. Ebből a kiindulásból értelmezhető a LÉGY OSTOBA ironikusán *távolított*nak tűnő, de valójában közvetlenül vállalt ambivalenciája. Kézenfekvő lenne a klasszikus ironia sajátosságainak megfelelően arra gondolni, hogy a költő mondanója ellen érvelve az érvelés tarthatatlansága által igyekszik álláspontját kifejteni, azazhogy A BALGASÁG DICSÉRETE szerzője, Rotterdami Erasmus nyomában jár. A költő azonban két negatív érték: a rabság és az ostobaság szembeállításával (nem minden keserűség nélkül, de végül is) a szabadság és a bölcsesség együttes megszerzésére való törekvés léthelyzetén ironizál. Ezt a verset nem lehet nem cinikusnak látni, ha csak az ostobaság fogalmát meg nem szabadítjuk félreérthetetlenül elítélő értékelésétől. Ezt pedig úgy tehetjük meg, hogy ide állítjuk a többi, a szótári meghatározások alapján kielégítően nem értelmezhető szövegrészt.

A BALGA KÖLTŐ idevágó két szava, a *balga* és az *együgyű* valójában összekötő láncszem a későbbi versek *ostoba* kategóriája és a(z) egészen fiatal József Attila különböző, ezt körülíró kifejezései között. A leginkább kézenfekvő talán a FÖLDMADÁR indításának terminológiája: „*Egyszerű volt és természetes, / Hogy megtanuljon szebben énekelni / városokat tett a nyelve alá*” – ahol a földmadár szimbóluma egyaránt vonatkozik a földre mint egészre és a vers idealizált költőfigurájára. A városok a természettől való eltávolodást jelentik meg (Démoszthenész nyelve alá rakott kavicsokként), és a nyelv is kettős funkcióban van jelen. A kép kissé zavaros, de jelentős sejtetőereje van. Lényege az, hogy egy képbe foglalja a belátható világegészet és az éneklést, valamint az éneklésen belül a madár életfunkció jellegű hangadását és a költő dalát (amit jelen esetben különös módon a szónok „éneke” jelenít meg). Előrelépve: a füvekben égő balgaság adottsága (ami pedig *nem adatik meg mindenkinek*), a költőnek, aki a versben dalol, születésétől fogva megvan, hiszen az ő *szíve* az, ami balga és együgyű (és amelyben *sok madár zokog, csaphod, kacag*). Hiába sorolja a társadalmi posztokat és mesterségeket (lehetne, mint mondja, kőműves, szabó, szónok, paraszt, pap, bankár stb.), mind elmarad az ő tékozolni való szegénysége és alázatossága mellett. Van azonban egy figyelmet érdemlő sor: „*Lehetnék én a könyvelő is, / akinek vannak főnökei...*” A NEMZETT JÓZSEF ÁRON zárásában

az ostobaság a *gazdáltság* mellé társul, és azt is észre kell venni, hogy első megjelenésekor a vers címe ÖRÖKÉLET volt. A gazdátlan ostobaság tehát az élet végtelenségéhez – ahogy a BALGA KÖLTŐ-ben a földi élet együgyű, balga időtlenségéhez, társadalmi kívüli(előtti)ségéhez – kapcsolódik. A KÍNOS, SZÖGLETES MÚLÁSOM-ban ugyanez már éterikusan mutatkozik: „*Vonom-viszem a téli mennyek / együgyű fényt kedvesemnek.*” Ebben a képben (melynek hasonmását a MEDÁLIÁK elején látjuk majd viszont) az ostobaság, együgyűség már semmiképpen sem tekinthető pejoratív minősítésnek, sokkal inkább az *egyszerű – elemi – elementáris* szólánkra asszociálunk.

Ennek a koncepciónak valószínűleg az a leginkább támadható sarkpontja, mely az *ostoba* és az *együgyű, balga* szavakkal jelzett fogalmakat azonosnak tételezi. Mondhatnánk azt, nem is alaptalanul, hogy József Attila, amikor azt az állapotot akarja megnevezni, hogy a társadalmi létet megelőző állapotban – egyszerűségben, természetességben, Istennel és a világgal való harmóniában – él valaki, akkor a *balga, együgyű* szót használja, az *ostobaság* kategóriáját pedig fenntartja arra az esetre, amikor valaki benne él a társadalomban, ha úgy tetszik: a mindenkori modernitásban, de annak problémáit nem éri fel ésszel, akár szellemi restségből, akár született szellemi visszamaradottságból eredően. Ide lenne sorolható tehát az összegyűjtött szinonimák közül a *hülye, bamba, buta* is az *ostoba* mellett. Igen ám, de van legalább három olyan szöveghely, mely így elveszti a jelentését: a NEMZETT JÓZSEF ÁRON-ból és az [ÉN AZT AKAROM...]ből vett részlet és a LÉGY OSTOBA című darab egésze. Itt tehát ismét időznünk kell egy kevésé.

A NEMZETT JÓZSEF ÁRON kulcsszava nyilván a *gazdáltság*. Mit jelenthet ez? Elsősorban az ESZMÉLET több helye adódik segítségül az interpretációhoz. „*Az meglett ember, akinek / szívében nincs se anyja, apja...*”, illetve ennek gondolati előzményét is állítsuk ide a ciklus egyik vázlatából: „– *Gyermeki vagy / – szól – én már nem tudok szeretni.*” A gyermeklét semmivel sem kevésbé ambivalens fogalom ebben a költészetben, mint az ostobaság. Egyfelől persze a gyermek érzelmi lény, a dolgokat szereti vagy gyűlöli, nem pedig, mint a felnőtt, a „meylett ember”, érti – József Attilánál ez a szülők iránti érzelmekben bekövetkező fordulat A DUNÁNÁL-ban dokumentálódik, ahol az – ezzel az érzelmi hangoltsággal szintézist alkotó – értelemmel fogadja el szüleit olyanoknak, amilyenek, mintegy együtt az össejtig visszamenőleg valamennyi ősével együtt az evolúció folyamatában. Másfelől azonban a gyermek az a lény, akinek nincs szabadsága: akiről *gondoskodnak*, de akinek egyúttal urai, gazdái is a felnőttek. *Gondozott*, tehát *kiszolgált*atott.

„*Bajom se lesz többé, / lelkemmé lett mindahány, – / élek mindörökké / gazdátlan és ostobán*” – így hangzik a NEMZETT JÓZSEF ÁRON utolsó strófája. Ennek az inverze az ESZMÉLET VI. részének kezdete: „*Im itt a szenvedés belül, / ám ott kívül a magyarázat.*” Más aspektusból Nietzsche ezt úgy mondja: „*Ami nem öl meg, az erősebbé tesz.*”⁸⁸ A bajok (némiképp szűkített értelmezésben – *gondok*) lélekbe építése teszi a gondozottat gondozóvá, mások, a világ gondozójává, „meylett ember”-re – *gazdátlan*ná: *gazdává*. Így fordítható szembe az *ostoba* titulus önmagával: a *gazdátlan ostoba* és a *szolga ostoba* (az ARS POETICÁ-ból: „*Szabad ésszel nem adom ocsmány / módon a szolga ostobát*”) ostobája nem lehet azonos. Jelentésüket természetesen saját kontextusuk határozza meg. Ha nem így lenne, tehát ha a költő egyfajta bölcseleti rendszer fogalmaiként használná őket, talán kötőjellel írná: *gazdátlan-ostoba* és *szolga-ostoba*. *Szolga-ostobát* játszani attól az embertől minősül ocsmányságnak, aki *szabad ésszel* bír.

Alapvetően más hangulatú dolog ebből a pozícióból elemezni egy olyan, nehezen megfejthető verset, mint a LÉGY OSTOBA. Nem kevesebről van szó, mint hogy a költő,

aki másutt azt mondja: „*ahol a szabadság a rend, / mindig érzem a végtelent*”⁸⁹ – itt azt mondja: „*A szép szabadság / csak ostobaság. [...] Légy ostoba. [...] Ami rend lehet, / majd így ülepszik le szíved felett, / mint medrében a folyó söpredéke [...] jó leszel, erős, békés és szabad...*” Mit jelenthet az az ostobaság, amely ennyi szépet és jót hoz az életünkbe? Csak az ellentétében ragadhatjuk meg: „...*Eszméink között / rabon ugrálunk, mint az üldözött / majom, ki tépi ketrecének rácsát.*” Ez a kép, mint ismeretes, többször felbukkan a kései József Attila-költészetben. Az eszmék rácsa a szabad ész ellentétéként tételeződik tehát. Nehez közelebről meghatározni, hogy mit is jelent, mert az elmúlt évtizedek szóhasználatára túrheterenül megterhelte. (Tárgyidegen adalék: az 1970-es évek elején a *Falurádió* műsorában nyilatkozta ifjabb Talyigás Tasziló mezőgazdasági gépész – magyarul traktoros; mi tagadás, a neve miatt jegyeztem meg –: „*Az én édesapám egyszerű parasztember volt, de mindig azt mondta nekem: – Fiam, az eszmének élj!*”) Ha nem akarjuk a szükségesenél jobban konkretizálni a választ, azt mondhatjuk, hogy a rendszerszerkesztő gondolkodás roppant *végessége* az, ami az újra és újra az (időbeni) örökléttel és a (térbeli) végtelenséggel operáló költőt elborzasztotta.

Visszatérve a kiinduláshoz (és ismételve-megerősítve egy fentebbi okfejtést) úgy látom, hogy az a bizonyos együgyűség, egyszerűség, életközelség, a természet tudattal meg nem vert lények természetes létezőmódja a játékosan nonszensz nosztalgiával láttatott edene József Attila költői univerzumának. „*Most lelke: ember – mennyem odavan, / szörnyű fülekkel legyezem magam – –*”, mondja a MEDÁLIÁK elefántja, aki korábban *jámbor* volt. Ezt a jámborságot az együgyűség, balgaság, általában a *gazdátlan ostobaság* színonimájának tekintem. A „*dombon álló*” szabad állapot *mint mennye* áll szemben a *rab majom ketrecével*, melyet eszmerácsai alkotnak. (De tovább idézve az ESZMÉLET párhuzamos toposzait, odáig is eljuthatunk, hogy „...*képzeltél egy kis szabadságot – / gondoltam. S hát amint fölállok, / a csillagok, a Göncölök / Úgy fénylenek fönt, mint a rácsok / a hallgatag cella fölött*”. Az érzékelhető végtelen, a látható kozmosz éppúgy a börtönvilág rácsatairait villantja meg, mint az imaginárius világ eszmekegyre. Ezzel szemben a *jámbor elefánt* sajátjaként birtokolta a mennyet.)

Úgy vélem, az *ostoba* szó ilyen új értelmezése, ami a költő szövegeiből természetes módon levezethető, némiképp valamennyi helyet átértelmezi, ahol előfordul; azokat is, melyek a szótári jelentés szerint is praktikusán érthetőeknek látszottak. Nem kevesebbet jelent ez, mint hogy az életműben mint műegészben megalkotott sajátos jelentés az egyes művek határán belül, míg az egyes művekben alkalmazott jelentéssarjasztás azok határán túl is hatást fejt ki, tehát egyes művek más művek ismerete nélkül kevésbé, tökéletlenebbül, rosszabbul, olykor a szerző közlendőjének némiképp ellentmondóan értelmezhető.

A *bolond* kitétel problematikus voltának felismerése még ennél is nehezebb. Elsősorban azért, mert a bolondság, elmebetegség a József Attiláról kialakított kép jellegzetes attribútuma. Nem véletlenül, nem is szándéka ellenére, de nem pontosan azt a jelentéscsomagot bízva a szóra, ami ebben a szóvilágban logikusan kötődik hozzá. Megint csak a szemlátomást nehezebben értelmezhető helyek révén juthatunk a megfelelőbb jelentés közelébe. A leginkább jellegzetes ezek közül az *EMBERISÉG*-ből kiemelt részlet: „...*fölmutat a társuló bolondság, mely téged minden kínban megtalál*”, de segítségül két másik idézetet is ide állítottok: „*Köztetek lettem bolond, én a véges*” és „*Bolondot játszottak velem*”. A *bolond* kifejezés nem történelmi és nem játékos értelmezéseiben mindenütt a normalitástól való eltérés állapotának leírását látjuk. Ha visszapillantunk az *ostoba*-

ság előbbi értelmezésére, azt láthatjuk, hogy az őseredeti világállapot jellemzésére azok a szöveghelyek szolgálnak, melyeket a *gazdátlan ostobaság* gyűjtőfogalma alá rendeltem. Ha ezt az őállapotot tekintjük normalitásnak, akkor az eszmék rácsai közé zárkózó rabság nyilvánvalóan abnormális, bolond világ kell hogy legyen. Vagyis a társadalom, a *szolga ostobaság* szférája maga a bolondság. Ebben a közegben lett bolond József Attila, benne állva magában a bolondság világában. Egy levelében (1934-ben) így ír erről: „Egy beteg világ rámkényszerít egy vallhatatlan beteges világfelfogást, és aztán azt mondja rám, hogy beteg vagyok.”⁹⁰ Ez az a jelenség, melynek tömörített megfogalmazása a *bolondot játszottak velem*. Az előző idézet, a *köztetek lettem bolond, én a véges*, megint az ostobasággal kapcsolatos korábbi helyekre irányítja a figyelmünket, főként az „*Ahol a szabadság a rend, mindig érzem a végtelent*” gondolatra.

Talán ez segít megfejteni a gondolat másik felét is: „*Bolondot játszottak velem / s már halálom is hasztalan.*” Lehet-e valamilyen körülmények között haszna a halálnak? Érdemes ismét az ESZMÉLET idevágó helyére mutatni, hiszen a *meglett ember* az, aki „*az életet halálra ráadásul kapja / s mint talált tárgyat, visszaadja / bármikor – ezért őrzi meg...*” Ide kívánczik Heidegger 1924-es marburgi előadásának egyik zárógondolata, amit a költő két kamaszkori makói barátja, Kecskeméti Pali és Gyuri közvetítésével akár ismerhetett is, hiszen a két fiú Vágó Márta (állítólag félelmetesen megbízható) emlékezete szerint jártas volt (illetve idevágó emlékezei tanúsága szerint annak mutatkozott) Heidegger bölcseletében:⁹¹ „*Az ittlet [dasein] [...] az előrefutás jövőiségében válik először önmagává; az előrefutásban lesz láthatóvá saját egyedüli sorsának egyedüli egyszerűségként, itt és mostjaként [Diesmaligkeit], a maga egyedüli elmúlásának lehetőségében.*”⁹² Ezzel a gondolatrendszerrel kapcsolatban a *bolondság* fogalma is kimutathatóan jelen van. Heidegger egy későbbi, freiburgi előadásában mondta a következőt (de tudjuk, hogy Heidegger, ha egyszer megfogalmazott valamit, azt szívesen ismételte hasonló helyzetben szó szerint, így ez a mondat is elhangozhatott már korábban is): „*Akinek [...] a Biblia isteni kinyilatkoztatás és igazság, az már a »Miért van egyáltalán a létező, nem pedig inkább a semmi?« kérdés kérdése előtt birtokában van a válasznak [...] Az, amit kérdésünk tulajdonképpen kérdez, a hit számára bolondság. Ez a bolondság nem más, mint a filozófia.*” Az előadás írott változata⁹³ ideidézi Pál I. levelét a korinthusbeliekhez (1.20): „*Nemde nem bolondsággá tette-e Isten e világnak bölcsességét?*” A szóhasználat nem, de a gondolat azonos Jaspersnél is, aki FILOZÓFIAI ÖNÉLETRAJZ-ában így ír: „*Az egyház és a teológia realitása nem hagyható figyelmen kívül, amikor filozófiával foglalkozunk. Gondolkodásunk olyan önálló forrásból ered, amelyet az egyházak nem ismernek el [...] A filozófia az évezredek során önálló hatalom volt, jóval a kereszténység előtt és a kereszténységen kívül is. Nem a felvilágosodás harcosaként állok szemben az egyházzal és a teológiával, nem azért, hogy tagadjam ezeket, hanem úgy, mint ama nagy, független igazság szolgálja.*”⁹⁴ Jaspers ezeket a gondolatokat a metafizikáról tartott 1927/28-as stúdiumai kapcsán említi. A Vágó Márta-emlékirat egyik epizódjában, mely 1928 végére tehető, szerepel a következő: „*[Pali] felém fordult: – Te hallgattad tavaly Heidelbergben Jasperset – mondta. – Mi a véleményed róla? – Kijelentettem, hogy nem tudtam osztani hallgatói rajongását. Bosszantott, hogy szerinte az »egzisztencia«, a lét, már nem analizálható, hogy a racionak itt meg kell állnia. A híres: »Hogy lehet az, hogy valami van és nem sokkal inkább semmi!« is bosszantott. »Van« és »semmi« kizárják egymást, mondtam.*”⁹⁵ A tavaly tehát éppen ezt az 1927-es esztendőt jelenti.⁹⁶

Mi következik mindebből, és következik-e egyáltalán valami? A Pál-levélbéli toposzt József Attila mindenképpen ismerte. A Vágó-emlékirat tanúsága szerint a (már akkor is) gyűjtőnéven egzisztencialistákként emlegetett filozófusok tanításai napi társalgás

tárgyául szolgáltak társaságukban. Úgy vélem tehát, nem megyek messzire, ha azt mondom, hogy a szó sarjaztatott jelentésének megalkotásában ezek a bölcséleti szegmensek is szerepet játszottak. Egyrészt a bolond világban álló ép értelmű ember öntudatával mondhatta *magát* ironikusan bolondnak a költő, mintegy öntudatosan vállalva a minősítést. Másrészt – és itt a korabeli gondolkodás nívótlanabb, vulgáris-racionális *létért való küzdelem*-elképzelésére való reflexiót is kereshetünk – a *társuló bolondság* kategóriájában a társadalmi lét látszólag ésszerűtlen, az önzés szempontjainak ellentmondó éthoszára ismerhetünk. Harmadrészt önmaga ellen irányuló szarkazmust is láthatunk itt; a polgári világban a költő afféle udvari bolond, udvarok híján a társaság vagy egy-egy módosabb polgár mulattatója. Negyedrész olyasmire gondolhatott, amit ma úgy mondanánk, hogy kicsit lökött, de jó fej. A legfontosabb jelentésszál azonban az a bizonyos „*társuló bolondság, mely téged minden kínban megtalál*”. A kín, a szenvedés József Attila univerzumában a létezés legfőbb attribútuma. A külső magyarázat a belső szenvedésre: a világ, az abban való létezés, a harminchat fokos láz. De a költő esetében a *társuló bolondság* a szenvedések fokozásának vállalását is jelenti. Gondoljuk meg: „...száll alá emberi fajom / némán a szenvedéstől – / de én sirok, kiáltozom...”⁹⁷ És a társadalmi létnek ezt a kintöbbletét egészíti ki a „gazdátlan ostobaság” („*Gondos gazdáim nincsenek, nem les a parancsomra féreg*”):⁹⁸ nem más, mint a *gond*.

A szóbeszéd szerint Heidegger toposznak tartotta feljegyezni egyik jegyzetfüzetébe, hogy a magyar nyelvben a *gondolkodás* szó szótöve a *gond*.⁹⁹ Ugyanúgy, mint (a némettel megegyezően) a gondterheltségé, a gondoskodásé, a gondozásé. József Attila annak ellenére, hogy nyelvben bölcselkedő alkat volt, ennek a sajátos egybeesésnek nem tulajdonított jelentőséget; nincs olyan vershelye, ahol élt volna ennek az azonos tövűségnek a lehetőségeivel. Ennek ellenére a szó jelentését fokozatosan szélesítette, és szokatlan, olykor többé-kevésbé értelmezhetetlen árnyalatokkal gazdagította. Magában véve ilyen megfejthetetlen hely lenne a „*Gondjaim mosolyai mossák*” a MEGMÉRÉSSÉLben vagy „*a hideg kályhán csörömpöl, guggol a gond*” a [HÓVÁ FORDULJON AZ EMBER...]-ben. Ezek azonban nem tartoznak ama helyek közé, melyeknek valamifajta bölcséleti rendszerben kellene az értelmüket megfejteni, a bennük rejlő megszemélyesítések hagyományos költői eszközök, egyszerűen költői-versolvasói intuíció szükséges ahhoz, hogy jelentésükről sejtelmet alkossunk. A költeménynek a bölcséleti prózával szemben az a legfontosabb tulajdonsága (és aki olvasott József Attila tollából bölcséleti fragmentumokat, az láthatta is, hogy a költő milyen alapvetően másként szervezi az értekező szöveget, mint a költeményt), hogy önmagában kell feltárhatóan lennie, önmagában kell hordania megértése kulcsát, akkor is, ha valamely adalékok ezt a megértést/jelentésalkotást megkönnyíthetik vagy pontosíthatják. A *gond* értelmezéséhez tehát csak adalékként használhatjuk Heidegger LÉT ÉS IDŐ című munkáját, jöllehet „*huzamosan olvastam, [...] tudható, hogy baráti körben beszélgetéseket is folytattak róla*”.¹⁰⁰ Arra a részletre gondolok, mely szerint „*A voltság a jövőből származik, mégpedig úgy, hogy [...] a [voltage jelenként őrző] jövő kibocsátja magából a jelent. Az ily módon a voltage jelenként őrző meg-jelenítő jövőként egységes fenomént nevezzük időbeliségnek. [...] Az időbeliség mint a tulajdonképeni gond értelme lepleződik le.*”¹⁰¹ Érdemes tehát az ÉLMARADT ÖLELÉS MIATT szemelvénye mellé állítani ezt a segédidézetet, de a maradéktalan értelmezéshez ez nem lesz elég: „*Az a művész pörölt az elmúlással – / tanuskodj néki! De velem, ne mással. / Tudd meg már, mi a gond. / Hogy mit csinálsz. Én nem vagyok bolond.*” A pörölt az elmúlással két Heidegger-toposzt is magában foglal: az elmúlás felől értelmezett lét elvét és a pör mint vita, harc, Hérakleitosztól való gondolatát, amit Heidegger azonosnak mond a *logosszal*. A *gond* azonosítása az egyéni cselekvéssel, tehát a *gond-tett* fogalma volta-

képpen figyelemre méltó ikerellentéte lehetne a harc-elv fogalmának. A zárókijelentés azonban megint nehezen értelmezhető. Lehet persze az a kézenfekvő értelme is a dolognak, hogy a bolondok (értsd: elmebetegek) nem pörölhetnek az elmúlással, egyszerűen azért, mert nem értik, mi is lenne az. Sőt a szóhasználat jogi vonatkozásai azt az értelmezést is lehetővé teszik, mely szerint a művész egyfajta bíróság előtt pereli be az elmúlást, ehhez van szüksége tanúkra, és a költőnek ki kell jelentenie, hogy nem bolond, hiszen a bíróság előtt csak épelméjű ember léphet fel tanúként.¹⁰²

Ezután azt is érdemes meggondolni, hogy milyen változást idézhet elő a *gond* fogalmának ezekkel a jelentésvektorokkal áthálózott-gazdagított értelmezése olyan szöveg-helyek jelentésének megalkotásában, melyek elvileg függetlenek ettől. A [MÁR RÉGESRÉG...] kezdetű töredék idevágó kifejezése azért is érdekes, mert többször is hibásan jelent meg, nem is logikátlan tévedéssel. A „*Gondos gazdáim nincsenek*” helyett „*Gonosz gazdáim...*” jelent meg a *Szép Szó* 1938-as májusi számában, és annak nyomán évtizedekig minden kiadásban, az első kritikait is beleértve. A vers egészében így hangzik: „*Már régesrég rájöttem én, / kételtű vagyok, mint a béka. / A zúgó egek fenekén / lapulok most, e költemény / szorongó lellem buboréka. // Gondos gazdáim nincsenek, / nem les a parancsomra féreg. / Mint a halak s az istenek, / tengerben és egekben élek. // Tengerem ölelő karok / meleg homályu, lágy világa. / Egem az ésszel fölfogott / emberiség világossága.*” A sajtóhibás változatot inkriminált két sora talán ezt jelenthetné: *Nem kapok gonosz parancsot, és én sem adhatok ilyet, mert nincs kinek.* Az eredeti változatban a gondos gazda abszolút értelemben a *gondviselő* isten lehetne. Létének (legalábbis ebben a minőségben történő) tagadása a *gond viselés* vállalásával, az istenszerep felvételével jár. Érdekes párhuzam az előbb idézett verssel, hogy itt is ölelésről van szó, mely (A DUNÁNÁL óta megszokott módon) az evolúció egészét is a szerelemmel egylényegűnek mutatja. A féreg pedig talán a halál utáni bomlás folyamatait testesíti meg; jöllehet a testet csípő élősdikről is gyakran esik szó ebben a költészetben. Ugyanakkor az sem kizárható, hogy a mindenre elszánt szolga, a „*szolga ostoba*” metaforájáról van szó; ennek az időszaknak a versei ebből a szempontból kissé túlterheltek, és (mint itt is vagy a FLÓRA egyes helyein) ebben a költészetben kissé szokatlan módon a versszöveg meg is magyarázza, hogy a jelképek konkrétan mit jelentenek. A tényleges jelentés azonban általában szélesebb, mint ami a magyarázathból kitűnik. Ugyanakkor persze látnunk kell a záró versszakban a freudi gondolkodás hatását is, beleértve azt a sajátosságot, hogy a fönt/lent szférapár nem kapcsolódik a hagyományos jó/rossz értékellentéthez: a lent éppolyan értékes itt, mint a fönt, sőt ha az ELMARADT ÖLELÉS MIATT képét is mellé helyezzük, a művész gondtettének megfeleltetve itt az *ésszel fölfogott emberiség világosságát*, akkor az ölelkezés mintegy előfeltételeként mutatkozik ennek a tanúskodásnak. Vagyis az emberben a „hal”-nak kell boldognak lennie („mint hal a vízben”), hogy az isten *gondos* lehessen. Ennek a gondolatnak a letisztult, de könnyebben is érthető megfogalmazása lesz majd az ARS POETICA zárógondolata, mely szerint az ember két *szülője* a szellem és a szerelem. Szülője, akit a gyermekhez egyaránt köt a genézis és a gondoskodás, gondviselés. És itt fogalmazódik meg a vegetatív és az éteri szféra harmóniájának követelménye is a legpontosabban: „*Ehess, ihass, ölelless, alhass! / A mindenséggel mérd magad!*”

*

A három szó esete jól példázza, hogyan terjed szét az egyes fogalmak kategóriaszerű értelmezésének hatása az életmű egészére vagy legalábbis annak érett egységére. (A határ, ahol egyes fogalmak kategóriaszerű értelmezése lehetségessé és a jelentés meg-

alkotásában termékennyé válik, valahol az 1927–1930 közötti sávban jelölhető meg. Ez persze nem valamiféle elmélettel alátámasztható korszakválasztó, csak gyakorlati tapasztalat.)¹⁰³ Természetesen a József Attila-poézis mint kvázi-bölcséleti rendszer nem csupán erre a három szóra épül. Feltárásukra két módszer látszik célravezetőnek; egyrészt meg lehet próbálkozni valamiféle általános filozófiai problémakatalógus felállításával és alkalmazásával, másrészt magából a költői anyagból is ki lehet emelni olyan fogalmakat, melyekre a költő előszeretettel visszatér, vagy amelyek előfordulásuk helyén különösen nagy súlyt kaptak. Bármelyik módszert választjuk, az eredmény messze nem lesz kielégítő. Ha egy létező filozófiai paradigma problémakészletét igyekszünk a szövegüniverzum architektúrájának tekinteni, roppant hiátusokat találunk, és számos olyan gondolatmenetet (már amennyire az; többnyire több is, kevesebb is), melynek egy ilyen rendszerben nem találunk helyet. Még Jaspers egykori televíziós előadás-sorozatának¹⁰⁴ témalajstroma látszik a legalkalmasabbnak, de az is messze van a kielégítőtől. Az így kiemelhető idézetek ugyanis részint szeszélyes szóhasználatú aforizmákká, részint szépen hangzó, de csak ritkán magvas közhelyekké zárulnak. Jobban járunk, ha előzetes fogalomháló felvétele nélkül jelölünk ki kulcsfontosságú mozzanatokat; ebben az esetben szabadabb kezet kapunk ahhoz, hogy bizonyos helyekre figyeljünk fel, jöllehet így sem nyerünk kellően árnyalt jelentést. Erre mondok néhány példát.

Kint és bent egysége: „...ezt a világot kinőttük mi már; / Nagyobb kell, jobb kell: bennünk s a tetőn / A szélkakas ősz szele környikál.”¹⁰⁵ „...nyitott szemmel érzem, / hogy testként folytatódóm / a külső világban – / nem a fűben, a fákban, / hanem az egészben.”¹⁰⁶ „...várjuk, hogy mikor lesz / látható reszketésű / bennünk az első csillag.”¹⁰⁷ „...a naprendszer meg a börtön / csillogzatokkal halad – mindenség a semmiségbe, / mint fordítva, bennem épp e / gondolat.”¹⁰⁸ Mikrokozmosz és makrokozmosz egysége, az az elképzelés, hogy testünkben szinte végtelen szférák vannak, ugyanakkor tudatunk is beláthatatlan térségeket tár fel, ha igyekszünk a végére járni, s ennek párjaként magunk is hatalmasak vagyunk, tehát hogy a bennünket körülvevő világ egyszerre nagy és kicsi (börtönrácsok a csillagok), így leegyszerűsítve sokkal kevésbé látszik mély gondolatnak, mint amikor a versekben (ESZMÉLET; KÖNNYŰ, FEHÉR RUHÁBAN stb.) találkozunk vele.

Az anyag szubsztanciális áttétele a közvetítőre: Nagyjából arról van szó, hogy az általunk alkotott közeg (fogalom, nyelvi egység, tárgyi eszköz), illetve az, aminek a világ rendje felől a dolgok felé magunk vagyunk a közvetítői, felruházódik a célobjektum attribútumaival. „Füрдőm vagy te, csengő italom. [...] Igyalak én, mert szomjas a halál...”¹⁰⁹ „...ha már csak kicska volna ebédem...”¹¹⁰ „Magyar ember [...] étele a tál...”¹¹¹ „...dolgos újjaid kösse le a gyom. / Lásd, ez vagy, ez a förtelmes kívánság.”¹¹² Nagyjából ezek a visszatérő típusok. Itt is megfigyelhető, hogy a költő sohasem a tételt mondja ki, csak a lehetőséget adja meg az olvasónak, hogy efféle következtetésekre jusson, s így magát a tételt elhangzásakor (ami az olvasó eszméletében történik) vissza is vonja, és visszairányítja az elvont dolgok szintjéről a konkrét élettények szintjére.

Egyetlen és mérhetetlen kapcsolata: „...érezzük, a vég előtt, / mint dögöt légy, a világ ellep.”¹¹³ „...iramlanak örök éjben / kivilágított nappalok / s én állok minden fülke-fényben, / én könyöklök és hallgatók.”¹¹⁴ „...az ősz-sejtig vagyok minden ősz [...] s én lelkes Eggyé így szaporodom! / A világ vagyok...”¹¹⁵ Olyan kifejezésekben, mint a légy ellep, a magyar nyelv a számtalant egyes számba teszi. József Attila előszeretettel használja ki ezt a nyelvi adottságot, és a megfordítottját is: *míg te otthon rajzol*,¹¹⁶ mondja, vagy a rádió nyüzsg.¹¹⁷

Le lehetne vonni ebből elvont filozófiai alapelveket, de ebben megakadályoz bennünket az ilyen helyek játékosága, groteszk humora. Ott is van a filozófiai kategória, de az intonáció rögvest idézőjelbe is teszi.

Osztott tér az osztatlan időben: „[Proletárok... millioma]... *Vérrel habzik, vassal zuhog, / osztott földünket előnti / s az osztatlan pillanatot / dördül ahogy felköszönti.*”¹¹⁸ „...*E fölsoztt föld körül / sír, szédüül és düilöng / a léckerítés...*”¹¹⁹ „...*megvilágosul gyönyörű / képességünk, a rend, / mellyel az elme tudomásul veszi / a véges végtelent...*”¹²⁰ „...*a gyermek megindul a téren, / útja van ebben az időben...*”¹²¹ „*Makacs elmülés tolja a világot / maga előtt, mint bányász a szenet, / amit kifejtett, darabokra vágott. / De mélyben, egyben él, aki szeret.*”¹²² A teret jelző szavaknak a költő több, mindig a maga helyén alkalmilag kirajzolódó jelentést engedélyez. Az első idézetekben (az Ó EURÓPA, HÁNY HATÁR-hoz hasonlóan) a felosztott tér elsősorban politikai jelentést hordoz. Másutt fizikai, kozmológiai vagy filozófiai értelmezések is lehetségesek, sőt a MINT A MEZŐN-ből kiemelt részletben az idő tájnyelvi jelentése, a nehéz idő, nagy idő leegyszerűsödött alakja is értelmes megoldás, hiszen viharról van szó, és az út is jelentheti azt az ösvényt, melyet követve eljuthat valahová; ugyanakkor természetesen az olvasó elsősorban szimbolikus, allegorikus értelmezési utakat követ az alig tagolt térben és időben.

Kettősségek, hármasságok: Olyan fogalmak ezek, melyek összekapcsolása, illetve annak módja egyfajta bölcseleti logika jelenlétét sugallja. Az európai filozófia általában kettősségekben, jórészt ellentétpárokban gondolkodik; a kategóriahármasok inkább a vallásos gondolkodásra, azon belül is a „keletire” jellemzők. Néhány példa erre is: „...*mert a nemzetekből a szellem / nem facsar nedves jajokat, / hát új gyalázat egymás ellen / serkenti föl a fajokat.*”¹²³ „*Tengerem ölelő karok / meleg homályu, lágy világa. / Egem az ésszel fölfogott / emberiség világossága.*”¹²⁴ „[az... ember] két szülője [...]: / a *szellem* és a *szerелеm*.”¹²⁵ „*forrást kutat, nem vért itat / a szabadság s a szerelem.*”¹²⁶ „Ugy kellesz nekem Flóra, mint [...] ez össze-vissza kusza szövevénybe, / *társadalmunkba, elme kell, nagy fénybe,* / mely igazodni magára mutat.”¹²⁷ ...és arra is: „*A dolgos test s az alkotó szellem / mondd, hogy törhetne egymás ellen? / Az elme, ha megért, megbékül, / de nem nyughatik a szív nélkül. / S az indulat múlt göröcsökbé vész, / ha fel nem oldja eleve az ész.*”¹²⁸ „...*már itt és ott fölhangzanak, / elűzve kint, fagyot, / a szívbe húzódtott szavak, / eszmék és kardalok.*”¹²⁹ „...*lélek vagy agyag / még nem vagyok [...]* Emberek [...] *elmék* vagyunk [...] Szívünk [...] *vágyat* érlel...”¹³⁰ „[Flóra] az okmány, kívül a *kellem* / a porráomlás ellen, a *szellem* / az ólálkodó *semmi* ellen / szól...”¹³¹ Az első példában két kettősség áll – mintegy keresztben – szemben egymással: a nemzet és a szellem, illetve a gyalázat és a faj.¹³² A nemzet (melyet a költő másutt közös ihletként határoz meg) attribútuma a szellem, míg vele szemben a fajé a gyalázat. A szabadság-szerелеm ikerfogalom régről ismerős, a szellem-szerелеm kettősség az ARS POETICÁ-ból szintén mindenki számára nyilvánvaló. A két fogalompár egymás mellé helyezve azonban már hármast alkot: a szabadság a társadalmi, a szellem az intellektuális, a szerелеm pedig az érzelmi szféra felé mutat, és ha az ezt követő helyeken végigpillantunk, ugyanezt a hármasságot látjuk különféle változatokban.

A létezés létmódja, ill. absztrakt szubsztancia konkrét attribútuma: „*a csilló könnyűség lebeg*”¹³³ „*Nem volna szép, ha égre kelne / az éji folyó csillaga.*”¹³⁴ „...*Álló Istenem [...]* nem segíthetett. / *Lehetett láng, de nem lehetett hamva.*”¹³⁵ „...*annyi mosoly, ölelés fönnekad / a világ ág-bogán.*”¹³⁶ „*Mintha a létből ballagna haza...*”¹³⁷ „*A semmi ágán ül szívem...*”¹³⁸ „*Csil-lan a nyüzsgő idő / Korallszirtje, a holt világ...*”¹³⁹ „*Csak ami nincs, annak van bokra...*”¹⁴⁰ „...*elfed hallgatag / a lágy borongás bokra...*”¹⁴¹ „...*a gólya síró, tiszta úrt hoz...*”¹⁴² Ezek a „létezés létmódja típusú” szöveghelyek a maguk képes, költői módján olyan filozófiai

problémákat érintenek, melyek a század bölcséletében komoly kérdésként csak kivételesen bukkannak fel, így Heidegger „fundamentál-ontológiájában”; az ilyen kérdésekről való rendszeres gondolkodás ugyanúgy a *lehetetlen tipikus autodidakta filozófálgatás* címkét kapta volna, mint a Mannheimhez eljuttatott részletek. Ugyanakkor tagadhatatlanul a mindenkori filozófia kulcskérdései ezek. Ha megfontoljuk: *lebeghet-e maga a könnyűség*, máris valahol ott vagyunk, hogy létezik-e maga a létezés, vagy ez csupán közös sajátossága valamennyi létezőnek. Az éjszakai víztükör csillagai nem kelnek a valódi égre, azok közé a csillagok közé, melyeknek maguk csak a tükörképei, mert ez *nem volna szép*. Nem azért, mert ez képtelenség. Különös paradoxon. Hosszan elmélkedhetnének rajta anélkül, hogy jutnánk valamire. Isten mindenhatóságának paradox határfeltétele, hogy a maga totalitásában képtelen részleges lenni. Az absztrakt szubsztanciák, mint *a semmi, a lét, a világ, az idő, az úr* ebben a költészetben gyakran rendelkeznek konkrét, nemritkán érzéki vonásokkal. Az a különös hatása ennek, hogy az olvasó képzeletében megelevenednek az elvont kategóriák. A tiszta úrnél aligha lehet sterilebb fogalmat találni. De az a *síró* tiszta úr, amit a gólya hoz, olyan érzékletes vonásokkal van bekerítve, hogy az ember szinte látja maga előtt.

Ez persze csak ízelítő. A lényeg éppen az, hogy ezek a szavak, kifejezések, fordulatok újra és újra felbukkannak József Attila költészetében, az értő olvasó emlékezetében megpendítve a hasonló elemek egész sorát, s így minden hely mindig kap egyfajta többletjelentést. A legérdekesebb persze az a dologban, hogy az ember egy idő után már nem emlékszik arra a helyre, ahol először olvasott egy-egy ilyen kifejezést, és így a későbbi művek visszamenőleg is átértelmezik önnön előzményeiket. De ami a legizgalmasabb: nem állhatunk meg mereven a szövegüniverzum peremén. Számos mozzanatot igazából nem is a versekből értünk meg, hanem a hozzájuk kapcsolt háttérinformációból, a kommentárokból, életrajzi adalékokból. Meggondolandónak tűnik Németh László megállapítása (érdekes, hogy kritikája otromba, értetlenséget mutató retorikája ellenére meglepően sok helytálló megállapítást tartalmaz; persze az értéktételek nem tartoznak ezek közé): a költő, „...*előbb költötte meg József Attilát, a szappanfőző és kefés asszony gazdátlan árúját, mint az itt közölt költeményeket*”.¹⁴³ Nincs még egy költő, akinek a megértésében akkora szerepet kapnának elegendő adalékok, emlékezősek, önvallomások, legendák, külső személyektől és tőle magától való misztifikációk. Recepciójának megkerülhetetlen része ilyen természetű; „*a patopszichológiai és párttörténeti horizontban veszteglő József Attila-recepció*”, ahogy Kulcsár Szabó Ernő találóan, de lehet, hogy az indokoltnál több viszolygással és persze csak a recepció kisebbik részére nézve helytállóan minősíti,¹⁴⁴ talán az irodalomtörténetben a legmélyebb feltáró munkát végezte, és eredményei, ha tetszik, ha nem, beépültek a József Attila-olvasás szempontrendszerébe. Azért különös jelenség ez, mert – ahogy az imént említettem az elvont szubsztanciák konkrét attribútumait – egy rengeteg teoretikus kategóriát mozgó poétikának teremt reális referenciát. Ahogy magában a József Attila-költészetben kézzelfoghatóvá, érzékletessé válik a „*Nem való ez, nem is álom. / Úgy nevezik, szublimálom / ösztönöm*” versmondattal a maga szövegekörnyezetében, úgy ez az egész nehezen megközelíthető, több tudományág nómenklatúráját és gondolkodásmódját integráló poézis is élményszerűvé válik azáltal, hogy számos ponton életrajzi mozzanatokhoz köthető. Így az „*Akár egy halom hasított fa...*” kezdetű, több versben is előforduló okfejtés, mely lényegében véve Bergsontól eredeztethető filozófiai teóriákat illeszt poétikai anyagába, a lehető legkonkrétabbá, a legtökéletesebben megélhetővé válik azoknak az adalékoknak a segítségével, melyeket a költő kamaszkorából ismerünk, amikor fe-

rencvárosi utcagyerektársaival lopta a fát a teherpályaudvarról. Ennek az életrajznak az ismerete hermeneutikailag nézve is jelentésképző tényező, ma sem „korszerűtlen” háttérinformáció.

*

Azokat az elemeket, melyeket mostanáig igyekeztem felsorolni, *kategóriatípusú toposzok*-nak nevezem. Viszonylag könnyű dolgunk van, ha meg akarjuk különböztetni őket a kategóriáktól, illetve a toposzoktól. De miért nem nevezhetjük őket egyszerűen motívumoknak? Azt gondolom, hogy elsősorban éppen a változékonyságuk miatt. Szigeti Lajos Sándor kitűnő könyvében egyebek mellett az irodalmi motívum fogalmát is meghatározza.¹⁴⁵ Ennek egyik legfontosabb vonása az állandóság, az ismétlődés. A kategóriatípusú toposzok is őriznek annyi állandóságot, hogy ismétlődésük felismerhető legyen. Ugyanakkor mindig, minden felbukkanásukkor változásokat, új körülményeket is vonzanak, és e változások hatására maguk is átváltoznak. Éppen ez a mutagén természetük teszi alkalmassá őket a rendszerré szerveződésre. Ugyanakkor jelentésük elmozdulása (mint láttuk az *ostobaság*, *bolondság*, *gond* esetében) alkalmatlanná teszi őket arra, hogy (a motívumhoz hasonlóan) az ismeretlen műbe az ismerőség szigeteit varázsolják, melyeken megpihenhet kissé a jelentéskeltő-befogadó figyelme.

A rendszer alapelveinek így megsejthető hálózata lehetővé teszi, hogy az olvasó egy minden elemében szüntelenül változó és átértelmeződő, ugyanakkor kétségkívül hálózatszerű eszmelabirintusban mozogva alkosson új és új jelentéseket a rendelkezésére álló nem is nagyon bőséges anyagból. Bolyongása azért válik vég nélkülivé, mert lehetősége van arra, amire az alkotónak nem volt: hogy retrospektív korrekciókkal éljen. Például amikor az 1928-ban keletkezett, a Vágó Mártának ajánlott versek közül való TUDTAM ÉN-t elemezzük, a záró versszakot – „*Zudulj fogamra! parázsban remeg! / Igyalak én, mert szomjas a halál: / óriási korsó sör a nyár, / habok rajta pufók fellegek*” –, ennek az elvnek az alapján teljes joggal bevonhatjuk az 1937-ből való ARS POETICA analóg helyét/helyeit: „*Az idő lassan elszivárog, / nem lógok a mesék tején, / hörpintek valódi világot, / habzó éggel a tetején.*” A két vers egyébként egészében is rokonságban áll egymással, és mert tudjuk, hogy József Attila szinte minden (egyesek szerint kivétel nélkül minden) versét kívülről tudta, ezzel az eljárással voltaképpen magának a szerzőnek az alkotó kalandozását rekonstruáljuk önnön életművében, a múltól műig vezető beláthatatlanul bonyolult szövésű háló szálai mentén. Ha úgy tetszik, *eszméinek rácsai között*.

Végezetül fel lehet tenni ezeknek alapján a kérdést: valójában József Attila műveinek ezek szerint létezett egy utolsó, minden változat közül legautentikusabb szövegvariánsa, nevezetesen az, melyet a költő élete végén tudatában hordozott? Vagyis az itt vázolt módszerrel elvileg előállíthatnánk-e egy ilyen autentikus olvasatot, mely (persze ez képtelenség) a létezés utolsó pillanatában, a mindent véglegesre helyesbítő, mindent felülíró eszmélet leghitelesebb konstrukciójával lehetne azonos? Természetesen erről szó sincs. Éppen azért gondolom, hogy József Attila autentikus művei nem a tanulmánykísérletek, esztétikai, bölcseleti, politikai, társadalomtudományi és egyéb tárgyú feljegyzések, illetve ilyen munkák vázlatai, csírái, töredékei, hanem a zárt, befejezett és a maguk útjára engedett költemények, mert a vele kapcsolatban emlegetett emblematis fogalom, a teljességigény, nem érthette be rögtönzött darabokkal, szegmensekkel. Nem motívumokra készített variációkat, hanem kategória jellegű toposzokból – illetve azok köré – szerkesztett műegészeket, költői univerzumokat. Azért konstruálta meg az egyes szövegeket magukba ágyazó léthelyzeteket, és azért gondoskodott arról, hogy ezeknek az epizódoknak az emléke biztosan (és lehetőleg több vál-

tozatban) fennmaradjon, mert tisztában volt vele, hogy a leírt szövegek újabb és újabb szerzői felülírása nem folytatható a végtelenségig, legalábbis értelmesen nem; sokkal fontosabb ennél, hogy a kimondott szöveg szituáltságával legyen tisztában az olvasó. És, természetesen, lássa maga előtt a figurát, akinek a szájából elhangzik a költemény. Lássa az arcát (emlékezzünk csak, milyen fontosságot tulajdonított annak, hogy fényképek készüljenek róla!), hallja a hangját. (Ez a vágya sajnos megghiúsult, rádiószereplése idején vihar miatti adásszünet volt, így hangja nem maradt fenn, mint kortársaié, egyik amatőr hanggyűjteményben sem.) Versvilága tehát olyan részlegesség – hiszen újabb és újabb adalékokkal, életrajzi anekdotákkal, mikrofilológiai felfedezésekkel, újabb és újabb olvasatokkal egészül ki –, mely teljességekből: egy-világot teremtő költeményekből építkezik. Úgy válik bölcselletté, úgy építkezik filozófiai szegmensekből, hogy az építmény maga megmarad tiszta költészetnek.

Jegyzetek

1. Tervezett címük IHLET ÉS NEMZET, alcímük A MŰVÉSZET METAFIZIKÁJA lett volna. A töredékek legutóbbi kiadása: J. A.: TANULMÁNYOK ÉS CIKKEK 1923–1930. Osiris, 1995. Az akkoriban már Németországban élő Mannheim (1893–1947) aligha mélyült el a kevésbé összefüggő töredékekben, és feltehetőleg csak egy rövidebb, egybefüggő részt olvashatott belőlük.
2. Lederer Emil (1882–1939) közgazdász, szociológus, a heidelbergi és a berlini egyetem tanára, Vágó Márta kikoszorózott öreg gavallérja. Mannheim részéről talán több jóindulatot tetelezhetünk fel, már csak azért is, mert a feleségének állítólag tetszett J. A. valamelyik írása, feltehetőleg ezek közül a töredékek közül. Vágó Márta írja: „...írásodtól is el voltak ragadtatva a szakértők, Julis és Béla (Mannheimné és Halasi)”. (In: Képes Géza: JÓZSEF ATTILA ISMERETLEN LEVELE. *Új Tükör*, 1989. július 2.)
3. Vágó Márta levele J. A.-nak, London, 1928. nov. 12. Megj. J. A. VÁLOGATOTT LEVELEZÉSE. Akadémiai Kiadó, 1976. 243. o.
4. Egymásnak ellentmondóan és figyelemre méltó vehemenciával. (Miklós Tamás: J. A. METAFIZIKÁJA. Magvető, 1988. Tverdota György: DIALEKTIKA VAGY SKOLASZTIKA? A GONDOLKODÓ JÓZSEF ATTILA, MIKLÓS TAMÁS GÖRBETÜKRÉBEN. *Új Írás*, 1988/7. Miklós Tamás: J. A. TANULMÁNYOK. *Új Írás*, 1988/10. Horváth Iván: ÍRÁSBAN BENYÚJTOTT HOZZÁSZÓLÁS MIKLÓS TAMÁS KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJÁHOZ. *ItK*, 1989/1–2. József Attila: TANULMÁNYOK ÉS CIKKEK 1923–30. Osiris, 1995. II. kötet: MAGYARÁZATOK. Írta Tverdota György.)
5. Érdekes és radikális gesztus volt a Galkó Balázsé. Mint emlékezetes, ő úgy emlékezett meg a költő születésének egyik évfordulójáról, hogy elejétől kezdve felolvasta összes versét. (Holott Radnóti vagy Pilinszky csekélyebb terjedelmű lírai életműve erre alkalmasabbnak látszik.) Úgy vélem, ez is arra utal, hogy József Attila lírai életművét kézenfekvő gondolat egyetlen egységnek látni.
6. [LEGALÁBB 20 FOK HIDEG VAN...], 1923. A versidézetek forrása: JÓZSEF ATTILA ÖSSZES VERSEI 1–2. Kritikai kiadás. Közzéteszi Stoll Béla. Akadémiai Kiadó, 1984.
7. KOMOLY LETT MÁR, 1924.
8. MÉRT HAGYTÁL EL, HOGYHA KIVÁNSZ, 1924.
9. MAGYAROK, 1924.
10. OLY FRISS, 1924.
11. MOST FEHÉR A TŰZ, 1924.
12. BALGA KÖLTŐ, 1925.
13. [MINDIG JÓTANÁCSOT SZISZEGNEK...], 1926.
14. [HAJAD AZ UJJAMÉ...], 1926.
15. ZAJTALANUL ÉS FÉLELMESEN, 1926.
16. ÉSIK, 1926.
17. FELESÉGEM, 1926.
18. NEMZETT JÓZSEF ÁRON, 1928.
19. KINOS, SZÖGLETES MŰLÁSOM, 1928.
20. HARMATOCSKA, 1929.
21. LEBUKOTT, 1930.

22. ÉGY KISGYEREK SÍR, 1933.
 23. EMBEREK, 1935.
 24. LÉGY OSTOBA, 1935.
 25. ÉN NEM TUDTAM, 1935.
 26. A BŰN (I.), 1935.
 27. HARAG, 1935.
 28. KÉSEI SIRATÓ, 1935.
 29. GYERMEKKÉ TETTÉL, 1936.
 30. ÉLMARADT ÖLELÉS MIATT, 1936.
 31. KÉSZ A LETTÁR, 1936.
 32. A BŰN (II.), 1936.
 33. [ŐS PATKÁNY TERJESZT KÖRT...], 1937.
 34. ARS POETICA, 1937.
 35. FLÓRA II., 1937.
 36. [SZOLGÁNAK ÁLLITOD MAGAD...], töredék, 1936–37(?)
 37. [ÉN AZT AKAROM...], töredék, 1936–37(?)
 38. TANÍTÁSOK I., 1923.
 39. FÉRFISZÓVAL [ERDŐ VAGY, IFJU LOMBOS], 1923.
 40. NEM ÉN KIÁLTOK, 1924.
 41. MÉRT HAGYTÁL EL, HOGYHA KÍVÁNSZ, 1924.
 42. MAGYAROK [BEZÁRVA OKOS...], 1924.
 43. BALGA KÖLTŐ, 1925.
 44. OLYAN BOLOND VAGY, 1925.
 45. A HETEDIK, 1932.
 46. EMBERISÉG, 1935.
 47. MAJD EMLÉKEZNI JÓ LESZ, 1935.
 48. ...AKI SZERETNI GYÁVA VAGY, 1936.
 49. ÉLMARADT ÖLELÉS MIATT, 1936.
 50. KI-BE UGRÁL, 1936.
 51. HAZÁM 2., 1937.
 52. HAZÁM 4., 1937.
 53. SZÁRADOK, TÖRÖDÖM, 1937.
 54. [HA NEM SZORITSZ...], 1937.
 55. [LE VAGYOK GYŐZVE...], 1937.
 56. [KARÓVAL JÖTTÉL...], 1937.
 57. [KARÓVAL JÖTTÉL...], 1937.
 58. [DRÁGA BARÁTAIM...], 1937.
 59. [IME, HÁT MEGLELTÉM HAZÁMAT...], 1937.
 60. ÁPRILIS 11, 1925.
 61. A PAP MOSOLYOG, 1926.
 62. SOK GONDOM KÖZT, 1928.
 63. ÉNGEM TEMETNEK, 1928.
 64. ESİK, 1929.
 65. [HÓVÁ FORDULJON AZ EMBER...], 1932.
 66. [A KÖVEZETEN...], 1934.
 67. ÉLMARADT ÖLELÉS MIATT, 1936.
 68. THOMAS MANN ÜDVÖZLÉSE, 1937.
 69. FLÓRA 5. MEGMÉRÉSSÉL!, 1937.
 70. HAZÁM 3., 1937.
 71. TANÍTÁSOK 12., 1923.
 72. TANÍTÁSOK 14., 1923.
 73. FÖLDMADÁR, 1923.
 74. EGYSZERŰ EZ, 1924.
 75. MAGYAROK [BEZÁRVA OKOS ŐRÜLTEK KÖZÉ], 1924.
 76. FÉLIDŐ: 0–0, 1925.
 77. [MINDIG JÓTANÁCSOT SZISZEGNEK...], 1926.
 78. MEDÁLLIÁK 1., 1928.
 79. LACI BÁ', 1929.
 80. REMÉNYTELENŰL / LASSAN, TŰNÖDVE, 1933.
 81. A DUNÁNÁL, 1936.
 82. KÉSZ A LETTÁR, 1936.
 83. MÁRCIUS, 1937.
 84. [ÉN, KI EMBERKÉNT...], 1937.
 85. HAZÁM 3., 1937.
 86. SZÁRADOK, TÖRÖDÖM, 1937.
 87. [ÉNEK, HAJOLJ KI...], keltezetlen töredék az utolsó évekből.
 88. Friedrich Nietzsche: BÁLVÁNYOK ALKONYA AVAGY HOGYAN FILOZOFÁLUNK A KALAPÁCCSAL. Ford. Romhányi Török Gábor. *Kalligram*, 1999. december.
 89. Kétsoros töredék a FLÓRÁNAK kéziratán, 1937.
 90. Bókay Antal, Jádi Ferenc és Stark András: „KÖZTETEK LETTEM ÉN BOLOND...” (sic!) JAK Füzetek, Magvető, 155. o. A levél fellelhetőségét a szerzők nem jelölik meg.
 91. Lásd Vágó Márta: JÓZSEF ATTILA. Szépirodalmi, 1975. 62–80. o.
 92. Martin Heidegger: AZ IDŐ FOGALMA. Ford. Fehér M. István. Kossuth Kiadó, 1992. 50. o.
 93. BEVEZETÉS A METAFIZIKÁBA. Ford. Vajda Mihály. Ikon Kiadó, 1995. I./137–156. sor.
 94. Karl Jaspers: FILOZÓFIAI ÖNÉLETRAJZ. Ford. Bendl Júlia. Osiris, 1998. 122. o.
 95. Vágó Márta: i. m. 73. o.
 96. A József Attila: TANULMÁNYOK ÉS CIKKEK 1923–1930 című kötet MAGYARÁZATOK része (írta Tverdota György) részletesen elemzi, hogy a költő tanulmányaiban mivel foglalkozott ekkoriban (23–37. o.), és a kulcsfogalom, az *existencia* értelmezésének lehetőségét a költő gondolkodásában (111–131. o.).
 97. KIÁLTOZÁS, 1936.
 98. [MÁR RÉGESRÉG...], 1937.
 99. *Mérleg*. Folyóiratok és Könyvek Szemléje, Herder, Bécs. Felelős szerk. Ladislaus Bálint. 1976/3. 199–201. o. ARCKÉP, MARTIN HEIDEGGER (1889–1976). Az aláírás és szignó nélkül megjelent nekrológ része a látogatásról szóló élménybeszámoló: „1974-ben 85. születésnapja alkalmából a *Mérleg* munkatársa is felköszöntötte.

[...] *Behatóan érdeklődött írásainak a magyar nyelvre való átültetésének problémái iránt. Elcsodálkozva és biztató mosollyal jegyezte fel kis munkafüzetébe, hogy a magyar »gondolkozás« szó a »gond« szó tövéből ered. Szerinte ez is szemlélteti, hogy az alapszavak néha egy egész nép filozófiáját összefoglalják.*”

100. Miklós Tamás: JÓZSEF ATTILA METAFIZIKÁJA. Magvető, 1988. 280. o.

101. Martin Heidegger: LÉT ÉS IDŐ. (Ford. Vajda Mihály stb.) II. szakasz, 3. fejezet, 65. §. 537–538. o.

102. Ugyanez a Heidegger-gondolat bukkant fel korábban az ESZMÉLET X. szakaszában: „*Az meglett ember [...], ki tudja, hogy az életet / halálra ráadásul kapja*”. Ott azonban a *gond* szó nem jelenik meg, csak maga a fogalom, közvetetten, mint a gondoskodók, az apa és az anya hiányának a „meglettség” feltételül állítása. Ugyanez jelenik meg a FLÓRÁNAK („*Most azon muszáj elmerengnem...*”) 9. versszakában: „*Mert a mindenség ráadás csak, / az élet mint az áradás csap / a halál partszegélyein / túl...*” Az egész vers a halált tematizálja, és az ESZMÉLET-hez hasonlóan a kívánatos halállal szemben az élet őrzésének kötelességével érvel („...*önmagamba én se fértem, / a lelkem azért közvagyon...*”). A *gond* fogalma azonban itt is csak áttételesen, megnevezetlenül van jelen.

103. Mindenestre a korszakválasztó sáv 1927–30-ra tétele mellett szól, hogy feltehetőleg ekkoriban íródtak az IHLET ÉS NEMZET cím alatt emlegetett irodalombölcseleti töredékek. Erre nézve lásd J. A.: TANULMÁNYOK ÉS CIKKEK 1923–1930. MAGYARÁZATOK. Írta Tverdotta György. 23–37. o.

104. Magyar kiadása: Karl Jaspers: A FILOZÓFIAI GONDOLKODÁS ALAPGYAKORLATAI. Ford. Szerény György. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, 2000.

105. A LOVAK, 1924.

106. ÁLKALMI VERS A SZOCIALIZMUS ÁLLÁSÁRÓL – IGNOTUSNAK, 1934.

107. Uo.

108. „KÖLTŐNK ÉS KORA”, 1937.

109. TUDTAM ÉN, 1928.

110 [ÖRDÖG FARÁBA...], 1928.

111. MAGYAR ALFÖLD, 1928.

112. MAGÁNY, 1936.

113. [MI EMBEREK...], 1933.

114. ESZMÉLET XII., 1934.

115. A DUNÁNÁL, 1936.

116. [EZEN UJABB KIS MAGYARNAK...], 1933.

117. NYÁRI DÉLUTÁN, 1934.

118. ÁRADAT, 1931.

119. A VÁROS PEREMÉN, 1933.

120. Uo.

121. MINT A MEZŐN, 1936.

122. ÉLMARADT ÖLELÉS MIATT, 1936.

123. [ŐS PATKÁNY TERJESZT KÖRT...], 1937.

124. [MÁR RÉGESRÉG...], 1937.

125. ÁRS POETICA, 1937.

126. [SZÁLLJ KÖLTEMÉNY...], 1937.

127. FLÓRA 3. MÁR KÉT MILLIÁRD, 1937.

128. ÁLKALMI VERS A SZOCIALIZMUS ÁLLÁSÁRÓL – IGNOTUSNAK, 1934.

129. MÁRCIUS, 1935. Talán nem minden alapot nélkülöző feltételezés ezt a helyet Platón Iónjára visszavezetni: „...*valamennyi epikus költő, aki jó, nem szakértelem alapján, hanem istentől eltelve, megszállottan mondja a sok szép költeményt, és a dalköltők, akik jók, szintazonképpen*”. (33 a. Ford. Ritoók Zsigmond.)

130. LEVEGŐI!, 1935.

131. FLÓRA 5. MEGMÉRÉSSÉL!, 1937.

132. Írásom kéziratát olvasva Tamás Attila figyelmeztetett (sok más mellett) arra is, hogy a *gyalázat* és a *faj* egymáshoz kötése esetleges. Olyan helyekre hívta fel a figyelmemet, mint „*Én hazám, fajom és emberiségem / iránt ismerem szép kötelességem*” („ÉN HAZÁM...”, töredék 1937 második feléből), vagy „...*mit bánja sok törvényhozó, / hogy mint pusztul el szép fajunk!*” (HAZÁM, 1937). A költemények idevágó helyei tehát elmentmondók. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy A NEMZETISZOCIALIZMUS kezdetű (és ezen a címen emlegetett) cikktöredékében a költő következetesen a történetileg helyes, tehát a nemzetiszocialisták szóhasználatának ellentmondó módon használta a faj kifejezést: „*az »egész emberi faj«-ról vagy a »nemzetekre tagolt emberi faj«-ról beszél. [...] érvelése implicit antiraszszista érvelésnek tekinthető, hiszen éppen az emberiség (faji szempontból való) egységét hangsúlyozza, az emberiséget fajokra tagoló rasszizmussal ellentétben*”. (Lengyel András: A MODERNITÁS ANTINÓMIÁI. Tekintet könyvek, 1996. 115. o.) Ugyanez a buta kettősség jellemzi mai köznyelvünket is. Úgy látom, hogy az ŐS PATKÁNY TERJESZT KÖRT...-ból származó idézetre nézve feltételezésem, mely szerint *nemzet* és *szellem*, illetve *faj* és *gyalázat* fogalom párokként jelentkezik, továbbra is tartható.

133. ESZMÉLET 1., 1934.

134. ARS POETICA, 1937.

135. [AZ ISTEN ITT ÁLLT A HÁTAM MÖGÖTT...], régebben a [NÉGYKÉZLÁB MÁSZTAM...] feltételezett kezdősor alatt, 1937.

136. TÉLI ÉJSZAKA, 1933.

137. Uo.

138. REMÉNYTELENÜL – LASSAN, TÜNÖDVE, 1933.

139. SÁRGA FÜVEK, 1933.

140. ESZMÉLET IV., 1934.

141. FALU, 1934.

142. [LEÜLEPSZIK...], 1935.

143. Németh László: NINCSEN ANYÁM, SE APÁM (sic!), de a borítófedél tartalomjegyzékén helyesen), JÓZSEF ATTILA VERSEI. Nyugat, 1929. dec. 1. Megjegyzendő, hogy ugyanebben a lapszámban Németh László A KRITIKA FELADATAI címmel teoretikus önvallomásként is közölt, és a József Attiláról szóló írás némiképp ennek illusztrációja. Nem tartom lehetetlennek, hogy (persze a rímkenyszeren túl) ennek a bírálóknak az állításai – azzal a nyegle váddal, mely szerint „a szappanyfőző és keféss asszony gazdátlan árvája” képében igyekezne megjelenni a közönség előtt – polemizálva és helytelenül írt címére utalva írja így az ESZMÉLET-ben: „Az meglett ember, akinek / szívében nincs se anyja, apja...” Másutt (evidensen a NINCSEN APÁM, SEM ANYÁM kötetében) apa és anya ebben a sorrendben szerepel nála.

144. Kulcsár Szabó Ernő: EGY KISAJÁTÍTHATATLAN KLASSZIKUS. *Élet és Irodalom*, 2000. április 7.

A cikk Szabó Lőrincről szól, de József Attilára vonatkozó (érdekes és meggondolandó) megállapításokat is tartalmaz.

145. Szigeti Lajos Sándor, mint írja, elfogadhatónak tartja azt a definíciót, amit Horst S. és Ingrid Daemmrich ad. (WIEDERHOLTE SPIEGELUNGEN. THEMEN UND MOTIVE IN DER LITERATUR. Francke Verlag, Bern und München, 1978.) Meghatározásukat Szigeti így foglalja össze: „...a motívum az irodalmi mű olyan képszerű, képben kifejtett vagy szituáció megadta eleme, amely közelebről a témát határozza meg, rögzíti és szervezi a szöveget, megragadja a konfliktust, és feszültséget hoz létre. Dimamikája a képi vagy helyzetek adta képi komponensen alapul, szövegszerű ismétlődésével gazdag asszociációs kapcsolatokat eredményez. Egy motívum képben vagy szituációban megragadott eszmealakja évszázadokon keresztül fennmaradhat. A motívum tehát a konkrét képben az absztrakt fogalmiságot ragadja meg, mert az eszme, a gondolat igazán képben hatékony. A gondolat a motívumban nem többretegűen, nem ambivalensen jelenik meg, a motívumok hatóköre más szövegelemekkel való kapcsolataikban ismerhető fel”. (In: Sz. L. S.: A JÓZSEF ATTILA-I TELJESSÉGIGÉNY. Magvető, 1988.) – Hozzá kell tennem, hogy a motívum fogalma a mindennapi irodalmi diskurzusban ennél tágabb is, szűkebb is, de főként szinte reménytelenül szerteágazó jelentésű. Már csak ezért is nehezemre esett volna, hogy központi kategóriaként használjam.